

DR. HABIL. PÁL ÁGNES:^{*}
A Dél-alföldi határvidékek kutatásának rövid története

Abstract

The border zone research has become one of the most important objectives in geographical investigations in Hungary.

In the first phase of their research geographers formulated the academic problem itself; that is, whether or not border zone settlements develop differently from those settlements which are located in other parts of the country. Border zone location supposedly has an – advantageous or disadvantageous – impact on the development of a given settlement. In the next phase of the research – between 1991–1994 – empirical research was carried out. Statistical analyses and surveys through questionnaires were made in relation to the areas and settlements located in the vicinity of the Romanian–Hungarian and Serbian–Hungarian borders. This research was primarily aimed at exploring the economic relations of these settlements, and, as a result, the conclusion was drawn that in most cases border zone location is favorable when a developed region meets another relatively developed region. If the two sides of the border are both underdeveloped, that is, poverty meets poverty, or there is a considerable developmental gap between the settlements located on the two sides of the border, border zone location is only to preserve the peripheral characteristics of the given settlement.

1. Bevezetés

Az elmúlt évtizedekben az államhatár mellett fekvő területek kutatása fontos témájává vált a honi geográfiának. A kutatások első fázisában magát a problémát fogalmaztuk meg. Majd a kutatás következő fázisában empirikus vizsgálatokra került sor. Ezek elsősorban a gazdasági helyzet feltárását célozták meg. Későbbiekben a fő kérdés a határokon átnyúló kapcsolatok felé terelődött, nem kis részben a létrejövő eurorégiós és a hazai régiós szerveződések hatására.

2. A határvidékek földrajzi fogalmai

A táj és az ember bonyolult és sokirányú kapcsolatrendszerének vizsgálatát, a maga sokrétűségben és komplexitásában való feltárását a 20. században kísérelték meg geográfusaink.

A II. világháború után megújult a geográfiai kutatás. 1951-ben alakult meg az MTA keretében a kutatóintézet, melynek feladatául tűzték ki: az ország, ill. egyes régiók természet- és gazdaságföldrajzi erőforrásainak, adottságainak kutatását, értékelését; az általános, ágazati és regionális földrajz elvi és módszertani művelését és továbbfejlesztését; földrajzi folyamatok, összefüggések feltárását; a földrajz tudomány történetének kritikai értékelését; tudományos színvonalú, közművelődési érdekeket szolgáló földrajzi ismeretterjesztést (Marosi S. 2001.)

A geográfiai kutatások emellett tovább folytak az egyetemek, főiskolák földrajzi tan székein úgy, mint a korábbi évtizedekben is.

^{*} Egyetemi magántanár – Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar.

Kutatási témáink főleg természetföldrajzi tájegységek alapján indultak (pl. a Duna–Tisza köze földrajza). A viták eredményeként kihangsúlyozódott a természetföldrajzi és gazdaságföldrajzi kutatások erőteljes elkülönülése.

A gazdaságföldrajzi kutatások központi kérdése a gazdasági körzetek (rajonok) kialakulása léte volt, amely főleg az 1960-as években bontakozott ki. Általánosan elfogadottá vált, hogy a körzetesítésnek a gyakorlati tervezési munkákat kell segítenie (Vörösmarti A. 1961).

A gazdasági körzetkutatásnak ehhez a szakaszához erőteljes ideológiai töltet kapcsolódott, ami adott történeti-társadalmi helyzetünk velejárója volt.

A JATE Gazdaságföldrajzi Tanszékén folytak kiterjedt kutatások, s gazdag vizsgálati anyagot gyűjtöttek össze, főleg a Dél-Alföldre, de az Alföldre is, sőt az ország területére is.

A régiók (gazdasági körzetek) kutatása kutatás mindig célirányos, erősen társadalomcentrikus, de alapvető cél a földrajzi folyamatok egyenkénti, komplex elemzése, a főbb összefüggések feltárása, a természet és a társadalom (ember és környezete) kapcsolatának idő- és térbeli vizsgálata, a földrajzi környezet feltárása, tényezőinek minősítése.

A statisztika a gazdaságföldrajznak épp úgy fontos segédtudománya, mint a közgazdaságtannak, vagy szociológiának. A statisztikai adatok tükrözik társadalmi folyamatok alakulását. Az infrastrukturális viszonyok – energiaelosztás, vízellátás, kereskedelem, lakásellátottság, területrendezés, szolgáltatások, egészségvédelem, kultúra, oktatás, közigazgatás, vagyis minden olyan tényezőnek a vizsgálata idetartozik, ami a termelés, elosztás, fogyasztás zavartalan mozgásterét biztosítja, amelyeket a statisztika nyomon követ.

A regionális vizsgálatok nem korlátozódnak a hatótényezők számbavételére, mivel a már kialakult régiók aspektusából kutatják a társadalmi-gazdasági-infrastrukturális-természeti szférák kölcsönhatás-rendszerét. Vagyis a regionális kutatások időben meghatározottak, csak attól kezdve értelmezhetőek, amikortól a termelőerők fejlődési folyamata eljutott abba a fázisba, amelyben olyan térségek különültek elegymástól, amelyeknek sajátos fejlődési ívük, struktúrájuk, jövőjük, bizonyos komplexitása van (Tóth J. 1988.)

Az utóbbi évtizedekben újra fellendülő szociálgeográfiai vizsgálatok egy-egy településre, településcsoportra, településkörzetre, vagy régióra vonatkoztak, másrészt egy-egy aktuális témakör ágazati feldolgozását végezték (iparföldrajz, idegenforgalmi földrajz, etnikai kérdések, határ menti térségek kutatása).

Az 1990-es évek átalakuló társadalmi-gazdasági folyamatai a földrajztudomány számára is komoly kihívást jelentettek. Folynak etnikai és politikai földrajzi kutatások, az átalakuló társadalmi-gazdasági viszonyok feltárására és a területre gyakorolt visszahatásának vizsgálatára, és ez napjainkban sem könnyű feladat. Míg a korábbi évtizedekben a tervezést elősegítő, támogató kutatások voltak igen jelentősek, napjainkban inkább a nemzetközi projektekhez való kapcsolódás keresése a jellemző. A politikai rendszerváltás kedvező helyzetet teremtett az országok közötti regionális együttműködésre. A fejlődés folyamat-rendszere a nemzetközi régiók esetében politikummal mélyen átitatott.

2.1. Sajátos helyzetű térségek

Az egyenlőtlen, helyesebben eltérő adottságokkal rendelkező területeken fejlett, illetve elmaradott területek alakulnak ki. A hátrányos helyzetben lévő területek jelentős része periférikus fekvésű – országhatár és megyehatárok mentén, illetve közelében helyezkednek el. A huzamos ideig változatlan határokon csak bizonyos helyeken lehet átjutni – így tapasztalhatjuk ezt még két megyehatárnál is (a szomszédos megye területén lévő településekhez gyakorta nem vezetnek át kiépített közutak) –. Még inkább így van az országhatárok esetén. Igaz persze az is, hogy nem kizárólagos ez a megállapítás, nem minden határ

közeli térség elmaradott (Szeged, Pécs, Gyula). Tagadhatatlan azonban, hogy egy speciális helyzetben lévő térségről van szó.

A speciális területek eltérő jellegéből következik, hogy kutatásuk multidiszciplináris, hiszen problémáik szerteágazóak lehetnek. Az agglomerációkban pl. a települések szervezetének, tagolódásának, kapcsolatainak, az infrastruktúrájának, a szociális problémáknak bonyolult szövevénye van jelen, amelyek kutatására egyetlen tudományág képtelen.

A területi fejlődésnek (lehetnek elmaradottak vagy speciális jellegűek) törvényszerűségei vannak, amelyek hatnak a folyamatokra és természetesen azok eredményeire is.

2.2. A határ mentiség

A periféria és határ mentiség nem jelent szükségszerűen egybeesést, de mindenképpen sajátos helyzetű területek egy fajtáját jelenti.

A közigazgatás és a sajátos jellegű térségek kapcsolata ritkán megegyező, holott ezen térségek problémáinak megoldása jóval kedvezőbb feltételek között történhetne, ha a közigazgatási rendszerekben megfelelő módon tükröződnének.

A határ mentiség fogalmát Berényi I. (1988) sem tekinti a periféria jelleg szinonimájának, még pedig ezért nem, mert az ország határ menti területeinek kedvező, vagy kedvezőtlen sajátosságait, a területi struktúrában bekövetkezett változásokat főként „külső” hatás eredményének tekinti. A periféria-hatás ugyanakkor egy funkcionálisan összetartozó terület központjától való távolsággal alakul ki, a funkciók számának és intenzitásának csökkenésével.

Berényi szociálgeográfiai aspektusból kiindulva a helyzet értékelésében a lokalításra gyakorolt hatást, ill. ennek vizsgálatát tartja fontosnak. A határ mentiség ugyanis a különböző társadalmi csoportokat eltérően érinti, döntéseikben eltérő súllyal szerepel (hasonló pl. Erdősi F. 1988. álláspontja is).

2.2.1. Határ – határok

A politikai határok szorosan kapcsolódnak a nemzetállamok létrejöttéhez (Jeggle U. 1994). A nemzeti államok határai a saját nemzetiségnek a Föld felszínére vetített elképzelése, amely azonban csak mint zárt, nem pedig mint nyitott egység jelenik meg. A nemzeti államok kezdeteikkor rögzített, általános érvényű határok jönnek létre. Amennyiben nem voltak képesek az enklávék elfogadására, inkább beletörődtek az etnikai kisebbségek létébe, szembeülni kényszerültek a későbbiekben az etnikai alapú konfliktusok jelentkezésével.

A fogalom megközelítésekor fontos kiindulópont a tudományág – azaz politikai geográfia, szociológia, etnográfia –, sajátossága, valamint az, hogy milyen területek között húzódik ez a határ, két kultúrát, vagy részskultúrát választ-e el.

Politikai földrajzi értelmezésben az államok határa az elkülönülés és az együttműködés lehetőségét egyaránt magában hordja. A határ mentiség sajátos térbeli és politikai fekvést jelent. A határ menti települések fejlődését, fejlesztési lehetőségeit erőteljesen befolyásolja az államhatárokról alkotott kép és az államok közötti történelmileg kialakult viszonyrendszer.

Az országhatárok és a határ menti területek, zónák történetileg kialakult állapotot, helyzetet jelentenek abban az értelemben, hogy érintkező felületet képeznek az államok között. Az államok sokszínű napi politikai gyakorlata és együttélése jelzi, hogy a közös határok eltérő jellegű és minőségű lehetőségeket hordoznak magukban.

A politikai földrajz az államok térbeliségének és együttélésének kutatása során kidolgozta a határtant (limológiai). A különböző elméleti kiindulások következtében ez a politikai földrajzi határtan meglehetősen összetett, ellentmondásos. Sajátos, nemzeti érdekeket,

ill. törekvéseket kifejező irányai, nemzeti iskolái vannak. A francia politikai földrajz határelméletét jelentős részben a „természetes határok”-ra való törekvés motiválta, s így a francia hatalmi törekvéseket szolgálta. A német politikai földrajz határelméletét a „népiség” hatja át, meghatározó az etnikai határok és az államhatárok kölcsönhatásának vizsgálata. Az angol politikai földrajz határelméletére a „birodalmi jelleg” nyomja rá bélyegét és az úgynevezett pártatlan döntőbíráskodásra való törekvés és igény. Az amerikai határelméletet a „hasznosság”, ill. a „hatalmi egyensúly” határozza meg (Hajdú Z. 1998).

A határok vizsgálata sokféle megközelítésben folyhat. Az organikus államelméletben a határ és a határtérség az állam periférikus szerve.

A határ jogilag és földrajzi megközelítésben is vonal, de tartalmában és hatásában zóna, kisebb-nagyobb kiterjedésű térség, ahol az államok kölcsönhatása érvényesül. Nemes Nagy J. négy pontban foglalja össze a határfogalom jellemzőit: elválasztó térelem (barriére), szűrőzóna (filter), perem- és ütközőzóna (frontier), összekapcsoló térelem (kontaktuszóna).

A politikai földrajz vizsgálja az országhatárok alakulásának elméleti, történeti, funkcionális, kérdéseit, ennek keretében foglalkozik a határ menti területek, határterületek (borderland, border zóna, border region, frontierzóna, Granzerraum) fejlődési és fejlesztési kérdéseivel és tipizálásával. A határ menti területek sok esetben eltérő kultúrák, nyelvek, vallások, etnikumok találkozási övezetei. A találkozás, a keveredés, az együttélés segítheti az egymás mellett élő népek gazdagodását, kultúrájuk előnyeinek kihasználását. A nyitott határok hozzájárulnak a szomszédos államok népességének megismeréséhez, a zárt határok bizalmatlanságot fejtenek ki.

2.3. Régió – regionalizmus

A régió nem más, mint a települések meghatározott köre (Dövényi Z. 1980.) és a közöttük lévő intenzív kapcsolatok összessége. Felfogható úgy is, mint a centrum és vonzáskörzetek közötti kapcsolatok rendszere. A régión mindenki – igaz, hogy különböző értelmezésben és ideológiai tartalommal – végül is egy adott területet ért. Éger Gy. szerint itt ugyanaz a szó jelent egy elméleti kategóriát és egy – jöllehet az előzőre épülő – szellemi és/vagy politikai mozgalmat.

A regionalizmus – mint elméleti kategória – nem más, mint egy embercsoportnak egy-egy tájegységhez, mint földrajzi kerethez való kötődése (Éger Gy. 2000.). A megközelítések és értelmezések ugyanazon fogalom esetében is – különböző szaktudományok területéről érkezve és különböző ideológiákba ágyazottan – ugyancsak eltérőek lehetnek. Ebben egyetérthetünk Éger Gy.-vel. A földrajzosok, a történészek, az etnológusok, a közgazdászok, és a szociológusok között gyakran vannak viták, félreértések a szakmájuk szerinti fogalmak egy az egyben történő átvétele esetén.

A régió szociológiai-szociálpszichológiai-antropológiai jelenségként kezelve nem azonos a hagyományos földrajzi definícióval, hanem emberi-társadalmi kategória, amelyben kiindulópont a társadalom és a térszervezés közötti kapcsolatrendszer. Ebből következik, hogy a régió nem állandó statikus kategória, hanem dinamikus társadalmi jelenség, mely állandóan változik, átalakul, vagyis folyamatként értelmezhető. Az a folyamat melynek során egy bizonyos régió a társadalom térbeli szerveződésének részeként fejlődik, a régió intézményesülése. Ez a folyamat négy szinten különül el: 1. a területi keretek kialakulása, 2. a fogalmi keret létrejötte, 3. az intézményes forma megteremtődése, 4. intézményesülés a regionális rendszer és a regionális tudat megléte.

A regionális identitás a régiófejlődés része. Egy régió intézményesülési folyamatának legteljesebb formája a nemzetállam kialakulása. Ez esetben jelen van a terület, határ, név, nyelv, szimbólumok, intézmények.

A történelem kihívására válaszoló új típusú regionalizmus kialakulásához megfelelő intézményes feltételek teljesülése szükséges. Ilyen pl. „az igazgatás terén kell elérni, hogy a határok különböző oldalain a helyi igazgatási egységek kompatibilisek legyenek egymással.”

A regionalizmus három típusát különbözteti meg Lang W. 1994.: 1. nemzeti keretű; 2. transznacionális (határokon átnyúló); 3. nemzetközi regionalizmus (ez a II. világháború után kibontakozó és egyre erősödő mozgalom, legmagasabb formája az európai integráció folyamata).

A nemzeti karakterű regionalizmus léte, sajátosságai kialakulóban vannak, feltárására folynak vizsgálatok. Az egyes régiók egymás közötti kapcsolatai azon alapulnak, hogy a kialakuló specializáció révén nemcsak az egyes ágazatok, hanem az azok területi allokációját megtestesítő térségek (régiók) között is rendszeres áru- és tevékenységcsere alakul ki.

A régióvá válás, a régiók kialakulása, mint a határon átnyúló európai fejlődés egyik jelentős tényezője. Így közös érdek, hogy összefüggéseiben értelmezzük a határ mentiséget.

2.3.1. Duna–Körös–Maros–Tisza regionális együttműködés

Az 1995. decemberi szegedi „Hármas találkozó” témája, a Szeged–Temesvár–Újvidék alkotta térség gazdasági együttműködési kérdései voltak. A következő évben szervezett „Eurorégió a Duna–Maros–Tisza tájon” c. konferencia már próbálta összefogni az érintett szervezeteket mindhárom országban, számba véve a már működő kapcsolatokat és a lehetőségeket.

A Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió együttműködését a Csongrád megyei közgyűlés 1996-ban fogadta el.

Az Alföld déli részén, a Tisza alsó szakaszának tágabb térségében, a Bácska, Bánát és a Békés-csanádi löszhát környezetében lehetséges egy regionális együttműködés kialakítása. Kedveznek ennek a természeti adottságok, a gazdasági és társadalmi feltételek. Jelenleg még legkomolyabb akadálya az országhatárok léte, a közigazgatás, a politikai tényezők.

A területet három részre osztja a magyar–szerb, magyar–román, a szerb–román országhatár. Ennek következménye, hogy a térszerkezeti kapcsolatok megszakadtak, vagy legalább is csökkent az intenzitásuk. Az 1980-as évek végére, a rendszerváltást követően – e térség országaiban – a határ menti területeken is megélnékültek az igények a kapcsolatok fejlesztésére, szélesítésére. A kapcsolatok kialakulását nagymértékben késleltette a jugoszláv háború, nemcsak politikai, hanem gazdasági, kulturális, társadalmi téren egyaránt.

A határ menti együttműködés az egyes államok külpolitikájának szerves részét képezik. A társadalmi és gazdasági tartalma kapcsolódik az Európai Unió négy szabadelvével, mégpedig: a tőke, a munkaerő, az áruk és a szolgáltatások szabad mozgásával. Ehhez kapcsolódik az a háromoldalú együttműködés, amelynek a célja, hogy fejlessze a humán és a gazdasági szféra kapcsolatait, segítse ezáltal a korszerű európai folyamatok kereteibe való integrációt.

A gazdasági fejlettségben aszimmetriák tapasztalhatók, amelynek okai a humán erőforrásokon kívül, a gazdasági tényezők heterogén fejlettségének eltérései (Herendi I. 2009).

A térség dominánsan agrár jellegű jelenleg is, amelyet indokolnak a térség ilyen irányú kiszolgáló ipar napjainkban erőteljesen átalakulóban van. Az alacsony termelékenység és tőkehiány miatt a mezőgazdasági művelési ágankénti megoszlásán jellemző, hogy őrzik az Alföld tradicionális mezőgazdasági ágazati megoszlásának (szántó, szőlő, rét, legelő) hagyományait. A mezőgazdasági területeket a háború utáni Vajdaságban ismét megművelik. A szántó és kert területek aránya itt a legmagasabb a régióban. A magyarországi megyékben a művelhető területek csökkentek, csak úgy, mint az agrár foglalkoztatottak aránya.

3. Összegzés

Az eurorégióban jelenleg is erősen periférikus fejlődési vonások érvényesülnek. A kapcsolatrendszerek féloldalasak. Így az aszimmetrikus vonások nemhogy megszűntek, hanem helyenként még inkább elmélyültek az utóbbi évtizedben.

A határ menti kutatások mindenkor és mindenképpen segítik a régiók kialakulását, működését, fejlődését. Mindezen kutatásoknak a jövőben is helyük van a különböző tudományágakban.

Irodalomjegyzék

- Dövényi Z. (1980): A közép-békési településegységek kialakulásának és történeti változásának fő tendenciái. Alföldi tanulmányok, Békéscsaba, pp. 195–212.
- Éger Gy. (2000): Regionalizmus, határok és kisebbségek Kelet-Közép-Európában. Osiris Kiadó, Budapest, pp. 9–47.
- Erdősi F. (1988): A határ menti térségek kutatásáról. In: A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, pp. 18–30.
- Hajdú Z. (1988): Az államhatárok és a határ menti területek politikai földrajzi kutatása. In: A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái. MTA Regionális Kutatások Központja (Pécs), Szombathely, pp. 39–42.
- Herendi I. (2009): Kevesebb tanuló, kevesebb iskola? A kistelepülések kisiskoláit érintő változások. In: Közép-Európai Közlemények 2009. 4–5. pp. 57–64.
- Lang, W. (1994): Regionen und Grenzen: Auf dem Weg zum neuen Europa. In: Esterbauer Prentaler, i. m. pp. 147–154.
- Marosi S. (2001): Az MTA Földrajztudomány Kutatóintézetének 50 éve. MTA FKI, Budapest, 47. p.
- Nemes Nagy J. (1998): A tér a társadalomkutatásban. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest, pp. 132–144.
- Pál Á. (2003): Dél-Alföldi határvidékek. Bornus Nyomda, Pécs, p. 235.
- Pál Á.–Nagy G. (2009): A régiók jelene és jövője Magyarország példáján. In: Közép-Európai Közlemények, 2009. 4–5. pp. 145–150.
- Tóth J. (1988): A speciális térségek terület- és településfejlesztési problémáiról. In: A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, pp. 216–218.